

Tájjellegek szerinti önazonosság-tudat

*„Nekünk, magyaroknak, a Tisza a nemzeti folyónk,
de ezt a nagy, nyugodt és veszedelmes Dunát is
szeretjük... A nemzeti elemet a néző szem számára
az ember és az ember jelei adják hozzá a tájakhoz,
a természethez. A ma és a múlt látható jegyei.”*

Szabó Lőrinc

Bevezető

A sorsdöntő politikai és történelmi események után, melyek a volt JSZSZK térségében 1991–2001 között lejátszódtak, s amelyeknek egyidejűleg résztvevője és szenvedő alanya volt a délvidéki (jugoszláviai, szerbiai, vajdasági) magyarság is, joggal lehet az elemző demográfus szemére vetni, hogy miért az 1991. évi népszámlálási adatok alapján körvonalazza a magyarság jelenlegi demográfiai helyzetét. Ugyanis 2002-höz képest az 1991. év ma már távoli, szinte ókori történelemnek tűnik használhatatlan, idejémult és a jövőt illetően esetleg megtévesztő adataival. Érthető tehát, hogy jobb lenne a 2002. évi szerbiai népszámlálásból meglátni a jelenlegi és megrajzolni a jövőre érvényes demográfiai folyamatokat. E népszámlálás megtartása azonban az egész ország területére vonatkozóan 2002-ben is bizonytalan, ismeretlenek ugyanis az ország végleges határai. Szolgáljon mentségemre azonban, hogy a demográfiai folyamatok a társadalom legmélyebb rétegeiben játszódnak le. Olyanok, mint a mélytengeri áramlatok, amelyekre nem hat a víz felszínének fodrozódása. A demográfiai folyamatok sem változtatják meg máról holnapra irányukat, véletlen vagy megtervezett napi politikai események és intézkedések nem befolyásolják. Ezért talán mégsem lesz fölösleges kimondani bizonyos, 1991-ig mindenképpen érvényes, de ma is védhető igazságot. Ezenkívül e tanulmány szerzője kísérletet tesz és néhány új javaslatot ad a szórványosodásfolyamat küszöbértékének meghatározására.

Általános demográfiai helyzet és közeli kilátások

Ha az 1910. évi népszámláláshoz mérjük az 1991. évi állapotot, a magyarok száma a Vajdaságban 85 064 fővel csökkent; ha az 1961. évihez hasonlítjuk, amikor a Vajdaságban legtöbben vallották magukat magyarnak (442 561 fő), akkor 103 071 fővel; ha az 1981. év az összehasonlítási alap (385 356 fő), akkor 45 865 magyarral lett kevesebb. Egy gyorsuló ütemű csökkenésbe van betekintésünk. Az 1991. évi népszámlálás szerint a Vajdaságban 339 491 fő vallotta magát magyarnak. Ennek a lélekszámnak kettő, kétszázötvenöt százaléka szintén külföldön tartózkodott, vagyis az országban állandóan tartózkodó magyar népesség száma az említett számnál kisebb volt.

A fenti számadatokból látható, hogy az utóbbi egy évtizedre esik a vajdasági magyarság számcsökkenésének csaknem a fele. Bácska népességének az 1910. évi népszámlálás szerint 44,8%-a volt magyar anyanyelvű és 23,4%-a német. Az 1991. évi népszámlálás szerint a magyar nemzetiségűek száma Bácska népességében csak 26%-ot tett ki. A Bánság népességében az 1910. évi népszámlálás szerint 19,0%-nyi magyar anyanyelvű volt és 21,9% német. Az 1991. évi népszámlálás szerint a Bánság összes népességében a magyar nemzetiség számaránya 11,3% volt.

A magyarság aránya a Vajdaság összes népességében 28,3%-ról 23,9%-ra, majd 18,9%-ról 16,9%-ra csökkent a fent említett népszámlálási években kapott eredmények összehasonlítása alapján. Ugyanakkor a szerbek az 1910-ben minden bizonnyal túlbecsült 33,8%-ról 56,9%-ra emelték arányukat, s ezzel elérték az egy évszázadon keresztül oly nagyon áhított abszo-

lút népességi túlsúlyt a Vajdaságban. A szerb politikai és értelmiségi elit a Vajdaság birtokbavételének első számú garanciáját a szerb népesség abszolút etnikai túlsúlyában látja. Ebből is következtethetünk arra, hogy az előállt állapot egyáltalán nem véletlen események és a természetes népmozgalomban bekövetkezett események eredménye. A szerbek aránya a Bácskában az 1910. évi népszámlálás szerint 17,9% lehetett, a Bánságban pedig 41,3%. Ez az arány 1991-re tehát alaposan megváltozott.

A magyar népesség korösszetételében a húsz évnél fiatalabb korcsoport népességi aránya 1921-ben 46%-ot tett ki, 1991-ben pedig ennek még a felét sem, csak 21%-ot. Ugyanakkor a hatvanéves és ennél korosabb népesség aránya 8,9%-ról 24,1%-ra nőtt. Mi több, az 1991. évi népszámlálás adatai alapján az is megállapítható, hogy a hatvanöt évnél idősebbek aránya az összes népességben már meghaladta a 17%-ot.

Mint a népességtudományból ismeretes, a népesség öregedésének a határértéke a 30 éves átlagos életkorban állapítható meg. Az átlagos életkor a vajdasági magyaroknál 1921-ben 25 év lehetett (becslések szerint), 1971-ben már 37,7 és 1991-ben meghaladta a 41,5 évet.

A népességtudomány az öregedés indexének határértékét (a 0–19 éves és a 60 éves és idősebb korcsoport aránya) 0.4000 értékben állapította meg. A vajdasági magyaroknál ez az index 1921-ben 0.200 lehetett (becslésem szerint) 1971-ben 0.730 és 1991-ben 1.142 volt. A vajdasági magyar népesség öregedése tehát csaknem háromszor gyorsabb volt az elfogadható határértéknél. (A szerb nemzetiség idevágó jelzőszámai rosszak, és egyre gyorsuló rosszabbodásra utalnak. Ennek ellenére, úgy tűnik, egy évtizedes előnyben vannak a magyarokhoz viszonyítva, s éppen ezért elkeseredett harcot vívnak az asszimilálás jogáért a nemzetiségekkel szemben.) A vajdasági magyar népesség ilyen korösszetétele és egyre gyorsuló öregedése nem kedvez a népesség reprodukciójának. Pontos kimutatható, hogy a vajdasági magyar népesség életében az 1963. év volt a legutóbbi, amikor még reprodukálta önmagát. A vajdasági magyarok születési arányszáma 1991-ben bizonyíthatóan 10,6 ezrelék volt (a szerbeknél 11,3 ezrelék), a halálozási arányszám pedig elképesztően magas – 18,9 ezrelék (a szerbeknél 12,7 ezrelék). A természetes szaporodás hiányából bekövetkezett népességcsökkenési arányszáma -8,1 ezrelék volt (a szerbeknél -1,4 ezrelék). Ezek az arányszámok 2001-ig még tovább romolhattak a ma-

gyaroknál, de a szerbeknél is még gyorsabb romlás állhatott be. (Mivel erről nincsenek egzakt ismereteink, most ezzel nem is foglalkozunk.)

A vajdasági magyar népesség vitális indexe 1991-ben (a születések és a halálozások viszonya) -0,57 ezrelék volt (a szerbeknél -0,89 ezrelék). Az ilyen népességnek biztos, hogy az egyharmada, de jóllehet már a fele nem alkot jövőképet. A népesség 30–50%-a a magán- és közéletében a „csinálják most már mások” elvéhez tartja magát.

Mivel az 1981–1991 közötti évtizedben a vajdasági magyar népesség csökkenése már meghaladta az átlagos évi 1,5%-ot, továbbá a korcsoportok között megbomló-romló arány és a népesség természetes csökkenése nyomán is arra lehet következtetni, hogy az 1991–2001 közötti időszakban (még akkor is, ha semmi más változás nem történt volna a népesség életében – elsősorban a külső vándormozgalomban – , csupán a természetes népmozgalom), az előállt arányokból kifolyólag a népesség csökkenése tovább gyorsulhatott: minden bizonnyal megközelítette vagy esetleg el is érte az évi 2%-os átlagos csökkenést. **Már most előre kell bocsátani, hogy azt, ami a vajdasági magyar népesség természetes népmozgalmában történt, nagymértékben befolyásolta a belső és külső vándormozgalom, valamint a kitelepítések és betelepítések politikája. Ezt az igazságot nem lehet semmilyen, ún. tudományos érvekkel érvényteleníteni vagy megcáfolni. Folyamatban van a vajdasági magyar népesség erőszakos asszimilációja, és nem a természetes asszimilációja (amely a munkaerő szabad akarató vándormozgalmából következik az ipar és kereskedelem szükségletei szerint). Állami erőszakos beavatkozás irányítja már több évtizede a népmozgalmat.**

A regionális önaazonosság-tudatot meghatározó demográfiai tényezők

A vajdasági magyar népesség regionális önaazonosság-tudatát meghatározó tényezők gazdasági, politikai és művelődési-oktatási jellegűek. A demográfiai tényezők a népességmozgalom egészében elemezhetőek és tárhatóak fel. Valamennyi népességmozgalmi tényezőt kiértékelni itt most nem lehetséges, még csak felsorolni sem. Csupán néhány szembetűnően meghatározó demográfiai tényező elemzésére van lehetőség. Ezek közé tartozik elsősorban a szórványosodás erősödő jelensége.

A szórványosodási jelleget erősítő tényezők sokasodása

A délvidéki (jugoszláviai, szerbiai, vajdasági) magyarság földrajzi-területi elhelyezkedése messze lenyúlik az Al-Dunáig. Az utolsó magyarlakta települések Belgrád közelében (Budapesttől 400 kilométerre), továbbá Smederevóval szemben a Duna bal partján (Budapesttől csaknem 500 kilométerre) és igen közel a Kazán-szorozhoz vagy a Vaskapuzhoz találhatók.

A török hódoltság után teljesen érthető észjárás-hoz igazodva mindenhol, ahol azelőtt magyar népesség élt a Magyar Királyság területén, kezdett visszatelepülni a magyarság. Nem mások szálláshelyére, hanem a sajátjára. A visszatelepülési folyamat befejezését a történelmi események nagyon szerencsétlen alakulása megakadályozta és leállította. **Csakis mai szemmel nézve állapítható meg, hogy a vajdasági magyarság mostani területi elhelyezkedése tragikusan szerencsétlen és nagyon sebezhető, nemcsak az erőszakos, de még a természetes asszimiláció szempontjából is. Ahogy távolodunk északról dél felé, úgy nő a falusi szórványtelepülések száma és a magyar szórványnépesség aránya. Szinte azonosképpen, ahogy távolodunk a Tisza tengelyében nyugatról keletnek, s átkelünk a Bácskából a Bán-ságba, rohamosan nő a magyar szórványtelepülések és népesség száma és a köztük lévő távolság is. E települések között ugyanis leggyakrabban nincs közvetlen és gyors kommunikációs lehetőség még ma sem. Az úthálózatba történő beruházásoknál (a titói korszakban is) éberren vigyáztak arra, hogy két magyar település között ne legyen közvetlen kapcsolat.**

A Tisza mint kínai fal

Eretnek gondolatként hathat, de a Délvidéken, a vajdasági magyarság életében a múltban, de részben most is, a Tisza olyan, mint a nagy kínai fal. A kisebbségi sorsban eltöltött 80 évből 70-en keresztül inkább elválasztotta a bán-sági magyarságot a bácskaitól, semhogy összekötötte volna. (Volt idő a II. világháború alatt, amikor szinte lehetetlenné tette a két tájegység közötti kapcsolatot.) A bán-sági magyarok mindig úgy érezték magukat, mint az a kínai, aki a nagy falon kívül rekedt, és ezért Trianon óta állandóan törekednek Bácska felé. A Tisza torkolatánál és a Duna könyökka-

nyarulatában is vannak szórványjellegű magyar települések. E települések szórványjellegét azonban a legújabb kori politikai események (a németek kitelepítése és a kolonisták betelepítése) idézték elő.

Bármilyen hihetetlen, de igaz, hogy a kisebbségi sorsban élőknek sokkal nehezebb egy szórvány jellegű településről elköltöznie, mint egy olyanról, amelyben a magyarság tömbben él. Mégis ez történik.

Az 1991. évi népszámlálási adatok szerint a Vajdaságban a 463 településből 410 abszolút többségi település volt, a magyarok azonban ezek közül csak 80 településen (a szerbek pedig 293-ban) képeztek abszolút többséget. A magyarok 6 településen relatív többségben voltak.

A vajdasági magyarság 13,5%-a 248 olyan településen élt, amelyen 5-1000 fős közösséget alkotott (összesen 45 729 fő); 10,3%-a olyan 24 településen élt, amelyen 1000-2000 lélekszámú közösséget alkotott (összesen 34 895 fő); 23,6%-a olyan 25 településen élt, amelyen 2000-5000 fős közösséget alkotott (összesen 80 162 fő); 13,5%-a olyan 7 településen élt, amelyen 5000-10 000 lélekszámú közösséget képezett (összesen 45 945 fő); végül 8 településen 10 000 főnél nagyobb közösséget képezett (132 760 fő).

A magyarok 51 bácskai településen (az összes települések egyharmada) 50%-nál nagyobb, vagyis abszolút többségben voltak. Ezek között 19 olyan település volt, ahol a bácskai magyarság több mint 90%-os többségű volt. A 10 000 lakosú vagy ezt meghaladó helységek közül csak 6-ban érte el a magyarok száma az abszolút többséget. Ezek: Ada, Magyarkanizsa, Topolya, Óbecse, Zenta és Temerin. Szabadkán a magyarok relatív többségben voltak, arányuk 43,8%-ot tett ki.

Nem volt mindig ilyen lesújtó a helyzet. Hiszen nem is olyan régen, 1948-ban a magyarok még Bácska összes népességének 38,1%-át, 1981-ben 28,8%-át és 1991-ben csak 26,1%-át képezték.

Bácska 165 települése közül 60-ban a Vajdaság valamelyik nemzetisége abszolút, vagyis 50 — 75%-os többséget alkotott. Közöttük azonban csak 19 volt magyar. Bácskában 50 olyan település volt, ahol valamelyik nemzetiség 75,11– 90,0%-os többséget képezett; ezek közül azonban csak 15 volt magyar. S végül Bácskában 34 olyan település is volt, amelyen valamelyik nemzetiség aránya meghaladta a 90%-ot; közülük azonban csak 19 volt magyar.

Mivel Bácskának szinte minden településén élt magyar, a felsorolt adatokból jól látható a szórványjel-

leg, és hogy vele szemben milyen arányú a szerb többség (72 településen 50,1 — 90%-os az abszolút szerb többség).

A Bánságban a magyarság helyzete az előzőnél is sokkal rosszabb volt. A magyarok a Bánságban élő összes népesség 18,2%-át képezték, 1948-ban, 13,7%-át, 1981-ben és 11,2%-át 1991-ben. A Tisza bal partján és Észak-Bánságban jelentős számú magyar élt. A Bánságban 1991-ben 176 település volt, ezek közül 47-ben valamelyik vajdasági nemzetiség 50,1 - 75,0%-os többséget képezett; közülük csak tíz volt magyar; 57 olyan település volt, ahol valamelyik vajdasági nemzetiség 75,1 - 90,0%-os többséget képezett; közülük csak 3 volt magyar. S végül a Bánságban 53 településen valamelyik vajdasági nemzetiség több mint 90%-os arányban volt jelen; közülük azonban csak 11 volt magyar. A felsorolt adatokból látható, hogy a Bánságban a magyarság még nagyobb mértékben szórányosodott, a szerb többség dominál a népességi arányokban (111 településen 50,1 - 90%-os az abszolút szerb többség). A Bácskában 21, a Bánságban 19 településen egyik nemzetiségnek sem volt abszolút többsége.

A Szerémségben az 1991. évi népszámlálás szerint 122 település volt. A magyarok azonban csak 2 kicsiny faluban képezték 75,1-90,0%-os többséget; csak egyben volt 90%-os többségük – mint az ismert a legújabb háborús eseményekből – csak 1991-ig. A vajdasági magyarság nem is olyan régen még szép számban élt a szerémségi bányavárosokban (Beocsin és Vrdnik), de Ürögön, Rumán és Mitrovicán is (művelődési egyesületük is volt).

A demográfusok különböző mércéket alkalmaznak egy település szórányjellegének megállapításánál. Ilyen mérce lehet például a település kisebbségi népességének aránya az összes népesség százalékában. Általában ezt a százalékot ötben állapítják meg. Egy másik mérce szerint azon a településen él a kisebbségi népesség szórányban, ahol kevesebb, mint 50 főt számlál. Lehetséges, hogy ezek a mércék helyesek és érvényesek más országokra vonatkoztatva. A Vajdaságban viszont az tapasztalható, hogy olyan nagy településeken, ahol a magyar népesség aránya meghaladja a 40-50%-ot, mégis máris évtizedek óta magyar tannyelvű nyolcosztályos vagy négyosztályos általános iskola, művelődési egyesület és szó szerint semmilyen (még kocsmái) társasági élet sem, semmilyen magyar közösségi élet. Amikor ugyanis egy 1000 magyar lakosú településen a születési ezrelék 14,3 alá

esik, először veszélybe kerül a népesség reprodukciója, majd nemsokára a teljes nyolcosztályos, később pedig a négyosztályos anyanyelvű oktatás (a törvény szerint 15 tanuló szükséges egy kisebbségi tagozat fenntartásához), végül ezzel együtt előbb-utóbb leépül a művelődési, társasági és nemzetiségi-közösségi élet. A Vajdaságban a 312 magyarok által is lakott település közül 220-ban a magyarság száma nem érte el a település összes népességének az 5%-át. Ezekben 11 000 magyar élt, az összes népesség 3,2%-a. Nem kevésbé jelentős, hogy csak 69 olyan település volt, ahol a magyar népesség száma meghaladta az 1000 főt. Hosszú távon vizsgálva az állapotot, s feltételezve, hogy a születési ezrelék továbbra is a 10 körül fog mozogni, helyesebb lenne a szórányosodás kezdete küszöbértékeként alapul venni azokat a településeket, ahol a magyarok száma megközelíti vagy meghaladja a 2000 főt. A jövőben csak ezek a települések számíthatnak arra, hogy megtartó erejük lesz, vagyis megmarad a magyar tannyelvű általános iskolájuk, a művelődési egyesületük és közösségi életük. Olyan település, ahol az 1991. évi népszámlálás szerint 2000-nél több magyar élt, mindössze 47 volt. A 47 település közül azonban csak 13 volt a Bánságban; ezek is egymástól távol.

Árnyalatnyi különbségek az azonosságtudatban, tájegységek szerint

Úgy tűnik, ez a mérce jobban közelít a valós tényekhez, főleg ahhoz, ami várható. Csakhogy e mérce alapján egy elméleti modellben, illetve az elvárásokban elképesztő zavarok mutatkoznak. Ugyanis Nagybecskerek (pontosabban Muzsla) kivételével szinte minden bánsági városban már régóta akad az a magyar tannyelvű nyolcosztályos, illetve négyosztályos általános iskola megszervezése. A népszámlálás adatai szerint Kikindán 5932, Versecen 2155, Pancsován 4052 magyar élt. Ez a lélekszám minden további nélkül elég kellene, hogy legyen egy etnikai közösség minden intézménye működtetéséhez. Ennek ellenére Versecen már csaknem két évtizede megszűnt a magyar tannyelvű oktatás, és a többi magyar intézmény is haldoklik. Hasonló a helyzet Kikindán és Pancsován is, bár ezekben a városokban még működnek (noha egyre nehezebben) magyar általános iskolai tagozatok.

Ha a bánsági magyar ember biztos akart lenni abban, hogy meg tud maradni magyarnak, mindent úgy készített elő az életében, hogy amikor majd gyermekei

nagyobbak lesznek, átkel a Tisza bácskai oldalára. Teljesen tudatában volt annak, hogy másként nem őrizheti meg magyarságát. Természetesen más árnyalatbeli különbségek is vannak a bácskai és bánági magyarság önzonosság-tudatában. A bánági magyar önzonosság-tudata nagyobb mértékben üldözött és menekülő jellegű. A bácskai magyar, ha meg akarja őrizni önzonosság-tudatát, annak lehetőségét nem a Bánágban keresi; elzárkózik annak még a gondolatától is, hogy kelet felé vegye az irányt. (Szinte alig van bácskai tanár, orvos, újságíró, aki hivatástudatból munkát vállalt volna valamelyik bánági magyarlakta településen és közösségben. Ezt életcéljával és érvényesülésével teljesen ellentétesnek, áldozatnak tekintette volna.)

Észrevehető az is, hogy a bánági falusi magyar, ha biztosan meg akarta őrizni magyarságtudatát, ennek garanciáját sohasem abban látta és kereste, hogy beköltözzön valamelyik nagy bánági városba; csak azok költöztek be a nagyobb bánági városokba, akik előtt egyedül a nagyobb kereseti lehetőség lebegett. A bánági falusi magyar tudat alatt és tudatosan is a társadalmi felemelkedés esélyét és az élet minőségét Észak-Bácska városaiban és falvaiban kereste. Az elmúlt évtizedek depopulációja miatt Szabadka magyar népessége nagymértékben csökkent volna. Ez azonban nem következett be, mert a bánági falvakból már több évtizede költözik be a falusi népesség magába a városba és a körülötte lévő kisebb településekre. Csak jóval kisebb számú bánági magyar költözött be Újvidékre (főleg értelmiségi). A bánági falusi magyarok nem hittek a titói korszakban terjesztett ámitó illúzióknak és megtévesztő ígéreteknek, amelyek a testvériség-egységre hivatkoztak.

A bácskai falusi magyar is tudatában volt annak, hogy ha meg akarja őrizni magyarságtudatát, nem dél felé kell mennie, hanem észak felé indulnia. Szinte nincs érzékelhető számú magyar népesség Észak-Bácskában, amely elköltözött volna Dél-Bácskába, Újvidékre és az Újvidék körüli településekre. A vajdasági magyarság nagy része Újvidéket a szerbek által mesterségesen kialakított és a szerbeket kiszolgáló magyar értelmiségi központnak tekinti, amely képtelen felvállalni a magyarok önzonosság-tudatának megőrzését. Érdekes az is, hogy az elmúlt évtizedekben nagyon kevés magyar vagy horvát parlamenti képviselő vagy tisztségviselő maradt meg Belgrádban vagy Újvidéken. Annak ellenére, hogy minden esetben nagy lakást kínáltak fel számukra Belgrádban vagy Újvidéken (s köz-

ben megtarthatták előző vagyonukat is), szinte valamennyi visszaköltözött észak-bácskai környezetébe. Ez is egyik ambivalenciája volt ennek a korszaknak.

Azáltal, hogy a bánági magyarok tömegesen vállalták a Bácskába való áttelepülés nehézségeit, rájuk alig volt hatása a kétszínű titói rendszer által gerjesztett jugoszlávvá válás tömeges hisztériájának, a hazug ígéreteknek és illúzióknak. A bánági magyarok számos rokoni, baráti, vállalkozói, munkaadói-munkavállalói kapcsolatuk folytán szorosan kötődtek a száműzött és kiirtott bánági németekhez. Közvetlenül az I. és a II. világháború után a nacionalizált vagyonú középosztályhoz tartozó bánági magyarok Németországba és Ausztriába költöztek. Később is, amikor már megerősödött, megszilárdult a szocialista rendszer, a dél-bánági magyarság tömegesen disszidált, majd 1970-től külföldön munkát vállalt, vagy végleg kivándorolt az óceánon túli országokba. Tette ezt viszonylag könnyű szívvel, mert úgy érezte, hogy a magyar közösség megfedkezett róla. A bácskai magyarok e tekintetben másmilyenek, itt a tulajdonviszonyok is befolyásolták jellemüket. Nehezebben mozdultak, s ha mégis, akkor Magyarországot és az európai országokat választották úti céljukként. A távozó bánági magyarok nem sírták vissza az odahagyott szülőföldet, mert becsapottnak érezték magukat. A bácskaiak, ha el is mentek, nagyon nehezen tették, és emlékeikben mindig visszajárnak az odahagyott szülőföldre.

A bácskai városokban élő magyarok jelentős része (elsősorban Újvidéken és Szabadkán) a titói rendszer konszolidációs szakaszában tömegesen vallotta magát jugoszlávnak, gyermekeit szerb tannyelvű iskolába járatta; hogy vezetői munkakörbe kerüljön, tömegesen belépett a kommunista pártba, a társadalmi felemelkedés és érvényesülés rejtett juttatásait és adományait kutatta, stb. A magyar anyanyelvet beszélő jugoszlávok száma nem volt csekély: 1981-ben meghaladta a 12 000 főt. Ennél is nagyobb volt a szerb anyanyelvű magyarok száma – 33 000 fő. Ők közvetlenül (nem közvetve, a jugoszlávon keresztül) keresték a beolvadás lehetőségét a szerb társadalomba. Érdekes azonban, hogy az ilyen nemzetiségi politika céljai nem valósultak meg teljesen. A megfigyelések azt mutatják, hogy 1991–2001 között a magukat jugoszlávnak valló magyarok és a szerb anyanyelvű magyarok is ugyanolyan nagy számban hagyták el az országot, mint az etnikai magyarok. A titói kommunista párt által diktált nemzetiségi politika voltaképpen teljes csődöt mondott. A mindennapi magán- és közéletben ma már ritkán ta-

lálkozunk Veres Draganokkal, Szabó Milicákkal vagy Illity Jánosokkal és Novákovity Ibolyákkal. Biztosan állítható, hogy nagyon sok magyar közvetlenül olvadt be a szerbségbe; nem kevés megváltoztathatta a vezetéknevét is, csak hogy gyermekei minél sikeresebben érvényesüljenek. Mégis ők képezik a kisebbik részt, a nagyobbik részük az elmúlt tíz év alatt kivándorolt. Gyakran volt hallható, hogy „ne éljünk se az enyém, sem a tiéd szerint, menjünk máshova”.

A városok elszerbese (a multietnicitás és multikulturalizmus vége)

Adósak maradtunk a felelettel arra a kérdésre, hogy miként lehetséges, hogy azokban a városokban is, ahol 3000 - 10 000 lélekszámot meghaladó magyar közösségek vannak, mégis veszélybe került a magyar önazonosság-tudat, a közösségi élet, minden magyar nyelvű intézmény. Vajon ez a gyenge és tovább gyengülő nemzeti önazonosság-tudatra vezethető-e vissza, vagy valami másnak a következménye; egyszerűen és mindig a városi élet velejárója?

A nemzetiségek egymás közti viszonyaira érzékeny, normális közéletben, normális politikai állapotok között abszurdumnak tekinthető, ha egy városban egy 3000 - 5000 lélekszámot számláló etnikai magyar közösség képtelen anyanyelvi, oktatási, művelődési és társasági intézményeket igényelni, még akkor is, ha netán ez a közösség a város összes lakosságának kevesebb mint 10%-át teszi ki (például ez az eset Újvidéken; az újvidéki magyar közösség nagy lélekszámú, s ma már szintén a szórvány minden jellegét magán viseli). E közösségek mindig bőséges adót fizettek az államkasszába, hogy abból visszakapjanak annyit, amennyi kellett volna ilyen jellegű szükségleteikre. Mégsem ez történt a múltban, hanem az ellenkezője. Ez a politikai érzéketlenség a szerb nemzetnek az állami erőszakra támaszkodó törekvéseiből táplálkozik, és állandóan frusztrálja a városi magyar kisebbségi közhangulatot, és mindennapjaiban aláássa a közösségi törekvéseket. A többségi szerb etnikum nem a politikai, hanem a mindennapi társadalmi életben diszkriminálta a magyar városi kisebbségi közösségeket.

A magyar kisebbség politikai lejáratására alkalmazott módszerekben a többségi szerb közösség kifogyhatatlannak bizonyult. A városi magyar közösség által létrehozott szinte minden intézmény működését lehetetlenné tette, állandó bizonytalanságban tartotta, s ezáltal értelmetlenné tette a hozzájuk való tartós kö-

zösségi ragaszkodást. Minden kisebbségi erőfeszítést, amely arra irányult, hogy a városi környezetben is létre lehet hozni tartós közösséget és értékeket, állandóan bomlasztottak, nevetségessé tettek, marginalizáltak, s mindenekelőtt lehetetlenné tették, hogy gyökeret verjen, hagyománnyá alakuljon. Városi környezetben lehetetlenné tették a kis etnikai közösségek kialakulását és fennmaradását. Évtizedeken át megtagadtak minden anyagi támogatást a közösségi életet megtartó városi rendezvényektől. (Megengedték, hogy évente egyszer falusi folklórszemlét tartson a vajdasági magyarság.) Ha ennek ellenére mégis létrejöttek a városi társasági élet egyes formái, azonnal működésbe lépett a szerb városi közösség elitélő közhangulata; utat engedtek a huligán szélsőséges szervezeteknek, amelyek pogromszerűen megzavarták a magyar fiatalok társas összejöveteleit, táncmulatságait stb. Mára odáig fajult a helyzet, hogy még Szabadkán sem tudnak a magyar fiatalok társasági életet élni úgy, hogy azt ne igyekeznének lehetetlenné tenni szerb szélsőséges elemek. A szabadkai magyar fiatalok ehelyett kijárnak a környező falvakba szórakozni, diszkózni, társasági életet élni stb. A szerb népesség beáramlása a vajdasági városokba, s ezek elszerbése nagy méreteket öltött az elmúlt évszázadban. A szerbek előzönlítették a városi kávéházakat, szórakozóhelyeket – s nemcsak az állami intézményeket és munkahelyeket.

A múlt évszázad kezdetén, 1910-ben a bácskai és bánási városok összes népességében a szlávok részesedése 38% volt; becslésem szerint a szerbeké nem haladhatta meg a 25%-ot. Ugyanakkor a magyaroké 43,1%-ot tett ki; a németeké 16,5%-ot. A XX. század végén, 1991-ben a szerbek része Vajdaság összes városi népességében elérte az 55,2%-ot, a magyaroké pedig visszaesett 17,7%-ra. Az összes szerb népesség 54,2%-a városban élt a Vajdaságban. A szerbek átvették a németek helyét a városokban, de azon felül is jócskán biztosították abszolút és relatív többségüket. Olyan túlsúlyt teremtettek maguknak, ami által gyakorlatilag a városi társadalom minden kulcsfontosságú helyét magukénak mondhatják, s ezek a magyar kisebbséggel szemben tudatosan elnyomó közhangulatot és köztudatot árasztanak. **Soron van és megállíthatatlan, hogy a magyar kisebbséget teljesen majorizálják a vajdasági városokban. Emiatt a vajdasági városokban mindenütt (még az iskolaudvaron is, ahol a magyar gyerekek behúzódnak egy eldugott sarokba, és halkán beszélgetnek) a megalázott, meghunyászkodó, magatehetetlen, önszerve-**

ződésre mindinkább képtelen magatartás és magyar önazonosság-tudat vált uralkodóvá. A magyar közösség gazdasági vállalatok, intézmények, szórakoztatóhelyek és központok működtetésére képtelen a városi környezetben. A vajdasági városokból számúzták a független és büszke magyar polgári tudatot.

Miért van így mindez?

A kitelepítések és betelepítések szerepe a regionális önazonosság-tudat alakulásában

1918-ban állami szervezéssel elkezdték a szerbek betelepítését a Vajdaságba. Az 1921-1941 közötti időszakban 100 000 szerbet telepítettek be. Közülük csak a Bácskába 29 465 telepes került, Bácska akkori összes népességének 4%-a. A Bánságba 54 665 kolonista érkezett, Bánság akkori népességének 10%-a. A Szerémségbe betelepítettek száma 8765 kolonista, Szerémség összes népességének 2%-a. (Szerémségben ez is elég volt ahhoz, hogy az ottani magyarság megélhetés nélkül maradjon, beköltözzön Újvidékre, és ott nincstelen proletárként keresse a megélhetés nem létező lehetőségeit.) A kolonisták 133 településre költöztek be. Ezekből 45 a Bánságban volt, 64 Bácskában és 24 Szerémségben. Bácskában 16 új települést építettek számukra, olyan helyeken, ahol szükségesnek tartották a magyar népességi túlsúly letörését.

A németek, a zsidók és részben a magyarok helyére 1945–1948 között állami szervezésben 41 600 szerb háztartást telepítettek a Vajdaságba, 246 000 családtaggal. Ők megkapták az elüldözött vagy elpusztított németek és zsidók házákat, földjét és termelőeszközöket.

A Vajdaságban a szerb népesség jelentős része balkáni, főleg hegyvidéki és karsztvidéki eredetű lett. A németek elüldözése és kiirtása után – akikkel a magyarság évszázadokon keresztül legszorosabb rokoni, baráti, vállalkozói kapcsolatokban élt –, egy korábban állandó törzsi harcokhoz szokott és anarchikus szervezettségben élő, az idegenektől mindig ellenségesen elzárkózó és velük szembeforduló népesség került a Vajdaságba. Ez a népesség nehezen jellemezhető másként, minthogy képtelen volt a más etnikumok iránti megbecsülésre és a velük való együttműködésre. Bár-

milyen hihetetlen is, de a törzsi észjárásba, magatartásba és értékítéletekbe szervesen épült be a kommunista totalitarizmus ideológiája. E népesség minden polgári értéket elutasított. („Csak törzsem tagja számíthat segítségemre, támogatásra és megbecsülésre.”)

A szocialista rendszer kiépítése során ez a törzsi értékrendhez igazodó népesség a munkában csak egy mércéhez ragaszkodott mindig – az egyenlősdihez, a társadalmi életben pedig – az előjogokhoz. Talán ez az, ami legjobban megkülönböztette az őshonos magyar kisebbségtől, amely mindig is a jó és becsületes munka igazságos megjutalmazását tartotta értékmutónak. A jugoszláv társadalomban minden bizonnyal a munka szerinti javadalmazás tagadása volt az, ami a legtöbb magyart kivándorlásra ösztönzött. A munka szerinti javadalmazás hiánya és a kisebbségi jogok érvényesítésének szűkös lehetősége volt az, ami mint negatív tényező a legjobban beitatódott a vajdasági magyarság önazonosság-tudatába. A munkaegyenlősdiiben a magyarok kizsákmányolása rejlett. A betelepített népesség abban is különbözött az őshonos magyaroktól, hogy az ipari fegyelmet semmibe vette, rendszeres munkához nem szokott, stb. Az őshonos magyarság ilyen népesség szorításába került a németek kiűzése és elpusztítása után; nem talált segítőre az ilyen gondolkodással szemben. A szerb betelepítések a Vajdaságba 1948 után sem szűntek meg. Ezzel egyidejűleg megkezdődött a magyar népesség disszidálása, majd kivándorlása az óceánon túli országokba. A vendégmunka-vállalás Nyugaton a vajdasági magyarság érdeklődésének a középpontjába került. A már Nyugaton élő magyaroknak, s nem kevésbé a németekkel ápolt rokoni, baráti, munkáltatói és munkavállalói kapcsolatok ápolásának köszönhetően megállás nélkül szivárgott a vajdasági magyar népesség Nyugatra.

Nem lankadó külső vándormozgalom tájegységek szerint (1981-1991 között)

A nyugati országokban tartózkodó vendégmunkásokra és családtagjaikra vonatkozó szerb adatok megbízhatatlanok. (Ha például a Németországban dolgozó jugoszláv vendégmunkások számát összehasonlítjuk német és szerb forrásokkal, kétszeres a különbség.) Hivatalos adatok szerint 1971-ben 20 000 magyar nemzetiségű vendégmunkás tartózkodott a nyugati or-

szágokban. (Ekkor még a családtagjaikat nem írták össze.) Valószínű, hogy 1971–1991 között 1000 vajdasági magyarra számítva legkevesebb 40–60 magyar nemzetiségű vendégmunkás tartózkodott Nyugaton. Őket és családtagjaikat is a vajdasági népességhez számították. Összeírásuk a családtagok kijelentései alapján történt.

A tartós vendégmunka-vállalás majdnem mindig külföldi letelepedéssel végződik. Ha a munkát adó országban akadály van, a vendégmunkás továbbvándorol egy másik országba.

Sokáig az a hír járta, hogy 1981–1991 között a Nyugat teljesen elzárkózott a keleti országokból érkező újabb vendégmunkások és bevándorlók elől. A statisztikai adatok azonban mást mutatnak. Ezek szerint 1981–1991 között a JSZK-ból (Kis-Jugoszlávia területéről) 172 467 fő vándorolt ki, köztük Crna Gorából 32 386 fő, Közép-Szerbiából 45 529 fő, Vajdaságból 32 340 fő és Kosovo-Metohijából 62 212 fő. Ez a vendégmunka-vállalás és kivándorlás most már sokban különbözik a két világháború közötti kivándorlástól a szerbek esetében is. Akkor ugyanis nagyon kevés szerb, illetve pravoszláv vallású hagyta el Szerbiát, illetve a Dunai Bánságot munkakeresés céljából. Akkor ez főleg a nemzeti kisebbségeket sújtotta. A mostani kivándorlás már érinti a szerbeket is, de még mindig nem olyan mértékben, mint a kisebbségeket.

Mielőtt rászakadt az országra az etnikai beháború tragédiája, előszelét már 1981–1991 között érezni lehetett. Aki tehette, kereste a kivándorlás lehetőségét. Ha a Vajdaságból kivándoroltaknak csupán 20%-a volt magyar (alábecsült adat), ez is azt jelentené, hogy 1981–1991 között a vajdasági magyarság a külső vándormozgalomban elvesztette népességének 2%-át. Ez magában véve is nagy veszteség. Mivel a vendégmunka-vállalás és a kivándorlás elsősorban a családalapító korcsoportokat érinti, a közvetett veszteség (amely majd a népesség depopulációjában lesz kimutatható a későbbi évtizedekben) sokkal nagyobb.

A magyar nemzeti önzonosság-tudat és önismeret kifejezésének lehetetlenné tétele az országban messzemenő következményekkel járt a mindennapi életben és a társadalmi élet minden megnyilvánulásában. A többségi nemzet még a vegyes etnikumú falvakban is elzárkózott attól, hogy akár egy falusi teke- vagy labdarúgócsapatba magyar nemzetiségűt is bevegyen. Tapasztalható volt ez a vegyes etnikumú városokban is (még Újvidéken is, ahol pedig valamennyi etnikai közösségnek nagy sporthagyománya van). Eluralkodott a

nemzeti önzés és irigység a többségi nemzet részéről. A Szerbiában élő magyarok nem tudták kifejezésre juttatni alkotóképességüket. Ugyanakkor sok esetben a Nyugaton világhírű tudósok, művészek, műszakiak, sportolók lettek. Ebből is lehet látni, mit jelent a társadalmi környezet az önzonosság-tudat és önismeret akadálytalan kimutatása terén.

Összegezés

Minden romlás kezdetének oka az iskolai nevelés és oktatás. Miután 1918-at követően elűzték vagy kitoloncolták a magyar polgári rétegeket a Délvidékről, és a nagybirtokokon élő bérlők ezreit fosztották meg megélhetésüktől, tették nincstelen városi proletárrá, az iskolai oktatás évtizedeken keresztül a magyarok nemzedékeivel azt hitette el, több-kevesebb sikerrel, hogy a magyarok a Délvidéken jövevények, és a szerbek képezik Vajdaság egyetlen és igazi őshonos népességét. Olyan meghatározó tényező ez, amely, ha évtizedeken keresztül tanítják és sulykolják az emberekbe (márpedig nemcsak a monarchofasiszta, de a szocialista Jugoszláviában és a mai Szerbiában is ezt tanítják az iskolákban), végül mégsem marad hatástalan, és elhomályosítja a magyar nemzetiségi önzonosság-tudatot és önismeretet, az egyén magatartását és viselkedését bátortalanná teszi. Az efféle tanítást csak részben képes ellensúlyozni a családi környezet, de nem semlegesítheti.

Egy nem demokratikus hagyományokon alapuló országban nincs még külső ráhatási lehetőség sem, amivel legalább részben ellensúlyozható volna ez a negatív befolyás.

Miért lép így fel a szerb állami, politikai és közéleti elit? Azért, mert aki jövevénynek érzi magát itt (vagy bárhol), sokkal könnyebben távozik az országból, mint aki az ősi föld jogos tulajdonosának tartja magát. Aki jövevénynek számít, annak üzött és menekülő önzonosság-tudata és önismerete van. A szerb elit ilyen értelemben „tudományos alapon” alakítja a köznevelés céljait a nemzetiség rovására. Ez az oka, hogy például a vajdasági magyar népesség jóval kisebb mértékben vett részt a belső, mint a külső vándormozgalomban. Ez a kisebbség reakciója az ilyen állami kisebbségi politikára. Inkább elmegy az országból, mintsem kizsákmányolt legyen és megvetettnek érezze magát.

A demográfiai tényezők árnyaló hatását nem lehet figyelmen kívül hagyni. A szerb közéletnek a magyar önzonosság-tudatot és önismeretet elhomályosító törekvései nem hatnak azonos erővel minden földrajzi környezetben, korcsoportban és szociális rétegben.

A vajdasági magyarok önismeretét behatárolja a népesség nagy arányának a szórványjellege, a példátlan méretű külső vándormozgalom és az etnikai egyedüllét, amely a németek kiűzése és kiirtása után bekövetkezett.

1. Pognutu glavu sablja ne seče (a lehajtott főt a kard megkíméli) – tartja a szerb közmondás. Aki behódol („mától kezdve nem vagyok magyar, hanem szerb vagy jugoszláv”) – elsősorban faluhelyen számíthat arra, hogy a szerbek befogadják.

A szerbek az egyént befogadják, de a közösséget vagy a saját közösségéhez ragaszkodó embert nem fogadják el. A csak néhány tucat vagy néhány száz lelket számláló magyar falusi közösség keveset tehet magyar önzonosság-tudata és önismerete megőrzéséért, képtelen népességének megújítására. Ezekben a szórványokban elképesztően nagy a magyar nemzetiségű aggregények száma. Lehet ez lemondás is, vagy tiltakozás a kisebbségi sors ellen, de szociálpatológiai állapot. Az ilyen kis falusi közösségek a szerb túlsúly következtében képtelenek bármilyen társadalmi-társasági életet élni, vagy művelődési intézményt működtetni. Sorsuk a biztos beolvadás és kihalás. Jelenleg a beolvadásnak vagy kihalásnak ebben a stádiumában van, és ellene nem tehet úgyszólván semmit 50 000 – 60 000 magyar falusi népesség. (Csupán a helyszűke miatt nem soroljuk fel azokat a falusi településeket, ahol már ennyire előrehaladott a beolvadás vagy a népesség teljes kihalása.) Amikor a régebbi és mostani szerb politikai propaganda a „békés együttélést” példázza, általában ezeket a településeket tartja követendő példának.

2. A közösségi önszerveződéshez szükséges magyar népességi lélekszám alsó határa, határértéke 2000 főben állapítható meg településenként. A születési arányszám alacsony szintje, az elkerülhetetlen külső és belső vándormozgalmi veszteség és a vegyes házasságok ezt a küszöböt még inkább rontják. Ez a lélekszám sem lesz tartós, ha a külső vándormozgalom és a vegyes házasságok aránya nem mérséklődik. Kizárólag azokra az elszigetelt jellegű falusi (és nem városi) településekre fog vonatkozni, amelyekben a magyarok az összes népességnek legalább kétharmados többségét képezik (nagyon kevés az ilyen település).

3. Csalóka és felületes az a benyomás, hogy az 1991. évi népszámlálás szerint mégis van 46 olyan település, ahol a magyarság biztonságban van, biztosan megmarad, ápolhatja és megőrizheti magyar önzonosság-tudatát és önismeretét. Az észak-bácskai és a Tisza menti településeket kivéve, szinte minden más településen (elsősorban a bántói részen, de most már Nyugat- és Dél-Bácskában is) a magyarságot erősen majorizálja a szerb népességi többség.

4. Míg az előző évtizedekben a falvak lakói vettek részt a magyar népesség belső és külső vándormozgalmában, az 1981-1991-es időszaktól kezdve ez már a városi népességet jellemezte. A jövőben ez hatványozottabban így lesz. A bácskai magyar falusi népesség szorosan kötődik a mezőgazdasági, élelmiszeripari és kisipari foglalkozásokhoz. A jugoszláv gazdasági hanyatlásnak természetesen nincs nyertese. Talán a magyar falusi mezőgazdasági népesség egy részének a Tisza mentén van esélye a túlélésre, s arra, hogy megmaradjon a szülőföldön. A jugoszláv gazdaság, mindenekelőtt az ipar teljes csődje az egész magyar városi népességet érinti. A magyar városi népesség 60-70%-a elvesztette munkahelyét a szocialista nagyüzemekben. A munkanélküliség első számú vesztese már több évtizede, de az 1981-1991-es időszak óta kifejezetten a magyar városi népesség. Ennek következtében a magyar városi népesség egy része kilátástalan helyzetbe került (szürkegazdaságból, csempeéséből él), a másik része mindent elkövet, hogy elhagyja az országot, kivándoroljon Nyugatra vagy Magyarországra. A szerb fiatalok többsége is azt mondja és vallja, hogy el kell mennie az országból, ha érvényesülni akar.

5. Különösen tragikus a bántói magyarság sorsa. Kétszer kényszerült és továbbra is folyamatosan kényszerül újabb és újabb vándormozgalomra. A szocialista iparosodás idején először bevándorolt a bácskai és részben a bántói ipartelepekre, ahonnan megélhetés híján éppen most kényszerül továbbvándorolni külföldre. A bántói magyarságnak az a része, amely átkelt a délvidéki magyarságot sokáig elválasztó Tiszán, aránylag jól tartja magát Észak-Bácskában. E régió népességét megújította. Itt ugyanis kifejezett volt a magyar népesség depopulációja és jugoszlávvá válása. A Bácskába költözött bántói magyarság erős magyar önzonosság-tudatának köszönhetően a helyzet sok tekintetben megállapodott.

A Bántóban maradt falusi és városi magyar népesség nagy részének azonoságtudata azonban az

állandó üldözöttség és menekülni vágyás tüneteit mutatja. (Mint mondtuk, ez a bácskaiakra kevésbé jellemző.) A bánsági magyarság nagyobb része Nyugatra vándorol, az észak-bácskai inkább Magyarországra. Természetesen csak árnyalatnyi különbségekről lehet beszélni, amelyek az 1991-ig feltérképezett népesedési folyamatok ismeretéből következnek.

Az 1991-2001 közti időszakban lejátszódott népességi folyamatokat a demográfus nem ismeri, amíg az újabb népszámlálás adataihoz nem jut, de a politológus-szociológus kifejtheti meglátásait e folyamatok lényegéről. A pontosabb demográfiai leírásra várni kell, amíg közzé nem teszik a 2002-es szerbiai népszámlálás eredményeit.

Irodalom

1. Dr. Jovan Đuričić: Stanovništvo Bačke, Novi Sad, 1989.
2. Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji, Stručna knjiga, Beograd, 1993.
3. Banat, Novi Sad – Timisoara - Szeged, 1997.
4. Dr. Branislav S. Đurđev: Posleratno naseljavanje Vojvodine, Matica srpska, Novi Sad, 1995.
5. Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991, Stanovništvo 47, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1995.
6. Vojvodina – znamenitosti i lepote, NIP Književna zadruga, Beograd, 1968.
7. Nikola Gačeša: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918-1941, Matica srpska, Novi Sad, 1968.
8. M. Erić: Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941, Sarajevo, 1958.
9. Branislav Bukurov: Bačka, Banat i Srem, Matica srpska, Novi Sad, 1978.
10. Arpad Lebl: Mađari u Vojvodini, Godišnjak istorijskog društva Vojvodine, Novi Sad, 1973.
11. Dušan Breznik: Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd, 1974.
12. S. Ćurčić: Promene broja stanovnika Vojvodine registrovane propisom 1981. godine, Zbornik radova Prirodnomatemičkog fakulteta, knj. 11. Novi Sad, 1982.
13. S. Ćurčić: Promene broja stanovnika Vojvodine tokom poslednjih sto godina, Zbornik radova Prirodnomatemičkog fakulteta, knj. 9. Novi Sad, 1979.
14. Ruža Petrović: Demografski razvitak Vojvodine, Centar za političke studije, Novi Sad, 1973.
15. Kornel Đerđ: Neke odlike posleratne urbanizacije u Vojvodini, Zbornik radova Prirodnomatemičkog fakulteta, knj. 9, 1979.
16. Branislav Bukurov: Klasifikacija vojvodanskih gradova, Zbornik radova Prirodnomatemičkog fakulteta knj. 2, Novi Sad, 1973.
17. Vladimir Đurić: Neki procesi u razvitku seoskih naselja u Jugoslaviji, SANU, Cvijićev zbornik, Beograd, 1969.
18. M. Ban: Naselja u Jugoslaviji i njihov razvoj u periodu 1948-1961, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd, 1970.
19. N. Carić: Neki problemi gradskih naselja u svetu i kod nas. SANU, Cvijićev Zbornik, Beograd, 1968.
20. Dr. Slobodan Ćurčić: Etničke promene u Vojvodini u periodu 1880-1910 godine, zbornik Matice srpske za društvene nauke 98, Novi Sad, 1995.
21. Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 102-103, Novi Sad, (A Vajdaság népességfejlődésének szentelt szám)